

<https://doi.org/10.18778/1733-0319.17.07>

Katarzyna KUSZEWSKA

HISTORIA LEKSYKONU *DE VERBORUM SIGNIFICATU*

THE HISTORY OF THE LEXICON DE VERBORUM SIGNIFICATU

The Lexicon of Verrius Flaccus (*De verborum significatu*) is the first Latin dictionary which included a lot of information about the history, society, religion and topography of Rome. Unfortunately, it is only known in fragments and abridgments. The epitome of this lexicon was created by Pompeius Festus, who probably lived in the second century. His work now exists only in fragments within a single manuscript, the *Codex Farnesianus*. We can reconstruct this text thanks to Paul the Deacon who also abridged the work of Festus for Charlemagne. Over the years, many editions of the text have been created which consisted of the work of Festus and the epitome of Paul. Today, we have few critical editions and comments on the text. This Lexicon is an amazing source of information and is of great importance to scholars of antiquity.

Keywords: lexicography, scholarship, book history

Leksykon *De verborum significatu* (*O znaczeniu wyrazów*) był pierwszym łacińskim słownikiem, ułożonym alfabetycznie, omawiającym definicję, etymologię przestarzałych, archaicznych wyrazów łacińskich występujących w literaturze. Autorem był gramatyk i nauczyciel rzymski Marek Weriusz Flaccus, żyjący na przełomie I w. p.n.e. / I w. n.e. Niewiele o nim wiemy. Kilka informacji przekazuje nam Swetoniusz w *De grammaticis et retoribus*:

<M.> Verrius Flaccus libertinus docendi genere maxime inclaruit. namque ad exercitanda discentium ingenia aequales inter se committere solebat, proposita non solum materia quam scriberent sed et praemio quod victor auferret: id erat liber aliquis antiquus pulcher aut rarior. quare ab Augusto quoque nepotibus eius praeceptor electus transiit in Palatium cum tota schola, verum ut ne quem amplius posthac discipulum reciperet docuitque in atrio Catulinae domus quae pars Palatii tunc erat et centena sestertia in annum accepit. decessit aetatis exactae sub Tiberio. statuam habet Praeneste in superiore fori parte circa hemicyclium in quo fastos a se ordinatos et marmoreo parieti incisos publicarat¹.

¹ C. Suetonii Tranquilli *De grammaticis et rhetoribus libelli ex eiusdem opere De viris illustribus superstites*, ad fidem codicum recensuit et adnotatione critica instruxit Fridericus Osannus, Gissae 1854, XVII 1–3.

Ze słów autora wynika, że Weriusz był synem wyzwolenca (*libertinus*). Jako nauczyciel wprowadził system rywalizacji między uczniami. Nagrodą za zwycięstwo miała być stara książka – piękna lub rzadko spotykana. Ta metoda przyniosła mu sławę do tego stopnia, że zainteresował się nim sam August, zatrudniając go jako nauczyciela dla swoich wnuków Gajusza i Lucjusza Cezarów. Wkrótce otworzył swoją szkołę w jednej z części Palatynu. Otrzymywał pensję 100 tysięcy sestercji rocznie. Zmarł w podeszłym wieku za panowania Tyberiusza. Pośmiertnie wybudowano mu pomnik w wyższej części forum w Praeneste, obok *hemicyclium*, gdzie został wmurowany w ścianę uporządkowany przez niego kalendarz świąt *Fasti Praenestini*.

Dzięki takim autorom jak Pliniusz, Gelliusz, Makrobiusz, którzy korzystali z jego dzieł, wiemy, że prócz leksykonu, który zachował się jedynie w fragmentach u innych autorów, napisał on jeszcze: dzieło *Orthographia*², traktat *De obscuris Catonis* – który wyjaśniał zawilgości dzieł Katona Starszego³; dziełko *Saturnus* omawiające kwestie rzymskiego rytuału⁴, *Rerum memoria dignarum libri*⁵ – dzieło encyklopedyczne wykorzystywane przez Pliniusza Starszego, który wymienia pracę Weriusza jako źródło w 11 z 37 ksiąg *Naturalis historiae*⁶, traktat *Etruscarum rerum libri* o kulturze Etrusków⁷. Zachowała się również informacja na temat listów (*epistolae*) autorstwa Weriusza⁸.

Leksykon *De verborum significatu* był ogromnym dziełem. Bez zbytniej przesady można je nazwać encyklopedią, ponieważ obejmowało nie tylko zagadnienia *stricto* leksykograficzne, ale także dotyczące historii, prawa, topografii, gramatyki, religii z odniesieniem do starożytnych źródeł, tj. nie tylko do utworów poetów i pisarzy, ale także do starych dokumentów prawniczych i religijnych. Nie mamy informacji, ile dokładnie ksiąg składało się na to dzieło, ale same hasła na

² Zob. *ibidem*, XIX.

³ Zob. A. Gellii *Noctium Atticarum libri XX*, ex recensione Martini Hertz, editio minor altera, t. I, Lipsiae 1886, XVII, VI 1–2.

⁴ Zob. Macrobius, *Saturnalia*, Franciscus Eyssenhardt iterum recognavit, adiectae sunt tabulae, Lipsiae 1893, I, IV 7.

⁵ Zob. A. Gellii *op. cit.*, IV, V 6.

⁶ Mowa o następujących księgach: III: *Geographia*, VII: *De hominis natura et artium inventione*, VIII: *Terrestrium animalium natura*, XIV: *Fructiferae arbores*, XV: *Naturae frugiferarum arborum*, XVIII: *Naturae frugum*, XXVIII: *Medicinae ex animalibus*, XXIX: *Medicinae e reliquis animalibus*, XXXIII: *Metallorum naturae*, XXXIV: *Aeris metalla*, XXXV: *De pictura et coloribus*.

⁷ Zob. *Virgili Maronis interpretes veteres ex palimpsesto Veronensis, fragmenta* [w:] *Classi-corum auctorum e Vaticanis codicibus editorum*, t. VII, scriptores de rebus Alexandri Magni commentarii in Virgilium, dynamidia, historica et grammaticalia quaedam, curante Angelo Mai, Romae 1835, *Aen.* X 183.

⁸ Zob. *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina*, commentarii recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen, t. II: *Aeneidos librorum VI–XII*, commentarii recensuit Georgius Thilo, Lipsiae 1884, VIII 423.

literę P miały mieścić się w pięciu księgach⁹. Ze względu na ogromną objętość i niewygodę w użytkowaniu inny gramatyk rzymski, Sekstus Pompejusz Festus, żyjący w II wieku n.e., sporządził streszczenie leksykonu Weriusza i zamknął go w XX księgach. Jeden z komentatorów leksykonu Antonio Agustin (1516–1586) tak pisze o wyciągu Festusa:

Sex. Pompeius Festus his viginti libris, quos de verborum significatione sive priscorum verborum cum exemplis inscripsit, libros Verrii Flacci eiusdem argumenti in brevioram formam redegit. Abstulit enim verba nimis antiqua, intermorta iam, et sepulta, ut ipse Verrius dicebat; quaeque nullius erant usus et auctoritatis. Apertius quoque et brevius de eisdem verbis tradidit minori volumine librorum prisca verba referendo, exempla etiam in aliis libris reperta recensuit. Saepius autem Verrii errores notavit: et cur id faceret, non minus docte semper reddidit rationem. Accidit vero huic libro, ut multis modis ab antiquitate laederetur¹⁰.

Tak zaś o leksykonie Weriusza wypowiada się sam Festus:

(...) cuius [Verri] opinionem, neque in hoc, neque in aliis compluribus refutare mihi nunc¹¹ necesse est, cum propositum habeam ex tanto librorum eius numero intermorta iam et sepulta verba, atque ipso saepe confitente nullius usus aut auctoritatis preterire, et reliqua quam brevissime redigere in libros admodum paucos¹².

Ten fragment wyraźnie pokazuje stosunek Festusa do oryginalnego dzieła. Wydaje się, że autor streszczenia wyraża się z pewną pogardą przede wszystkim na temat zbyt rozległego leksykonu, który w dużej mierze zawiera zupełnie już nieprzydatne albo po prostu nieznanne ówczesnym informacje, a zatem nie był ani dziełem praktycznym, ani, zdaje się, jasnym. Dziś większość badaczy powiedziałaby, że działania Festusa, dążące do usunięcia wszelkich niezrozumiałych i nieprzydatnych informacji, są zwykłym barbarzyństwem. Pozbawił on bowiem

⁹ Zob. Sexti Pompei Festi *De uerborum significatione quae supersunt cum Pauli Epitome*, ed. C.O. Müller, Lipsiae 1839, s. 326; por. Verrius, Festus, & Paul. *Lexicography, scholarship, & society*, ed. F. Glinister & C. Woods with J.A. North & M.H. Crawford, London 2007, s. 2.

¹⁰ A. Agustin, *De M. Verrii Flacci, et Sex. Pompei Festi libris [w:] M. Verrii Flacci quae extant. Et Sex. Pompei Festi De verborum significatione, lib. xx*, Venetiis 1560, I ij: „Sekstus Pompejusz Festus w tych dwudziestu księgach, które zatytułował *O znaczeniu wyrazów, czy O znaczeniu dawnych wyrazów z przykładami*, zebrał księgi Weriusza Flaccusa o tym samym tytule do krótszej formy. Usunął jednak wyrazy zbyt dawne, już obumarłe i pogrzebane, jak sam Weriusz mawiał; te, które mniej były używane i straciły ważność. Te same wyrazy z odniesieniem do dawnych słów jaśniej i krócej oddał w mniejszej liczbie ksiąg, opisał także w każdej księdze znalezione przykłady. Często dostrzegał błędy Weriusza, i dlatego tak uważał, wszędzie wyjaśniał nie mniej uczenie. Istotnie przydarzyło się temu dziełu, że zostało uszkodzone na wiele sposobów z racji swojego wieku” (przekł. K. Kuszewska).

¹¹ + *minime*.

¹² Sexti Pompei Festi *op. cit.* (ed. C.O. Müller), s. 218: „Jego zdania ani w tym [haśle], ani w wielu innych nie potrzebuję, skoro mam zamiar pominąć z tak wielkiej liczby ksiąg obumarłe już i pogrzebane słowa, a także wtedy, gdy ten sam nie zdradza żadnego użytku i ważności, i zebrać pozostałe hasła jak najkrócej jedynie w kilku księgach” (przekł. K. Kuszewska).

badaczy starożytności możliwości analizy owych haseł, które współcześnie z całą pewnością mogłyby mieć dla nich znaczenie¹³. Należy jednak pamiętać, że streszczenie również dostarcza wielu cennych informacji, zwłaszcza, gdy Festus polemizuje z Weriuszem. Możemy wtedy dostrzec prawdopodobny rozwój danego wyrazu lub jego inną interpretację¹⁴.

Do naszych czasów streszczenie Festusa nie przetrwało w całości. Bez wątplenia w czasach Karola Wielkiego tekst ten był jeszcze w dobrym stanie. Dysponował nim Paweł Diakon (ok. 720–800), mnich benedyktyński, nauczyciel gramatyki na dworze Karolingów, urodzony w dzisiejszym Fréjus (*Forum Iulii*). Postanowił on streścić wyciąg Festusa w celu dodania ciekawej pozycji do biblioteki Karola Wielkiego. Fridericus Lindemann we wstępie do wydania *CGLV* napisał, że dzieło Festusa zostało streszczone „sprawiedliwym prawem odwetu”¹⁵. Diakon bowiem uważał, że mieszczące się w XX księgach dzieło Festusa jest zbyt rozległe. Usunął zatem hasła, które były dla niego niezrozumiałe, nieaktualne lub po prostu zawierały informacje niezbyt ciekawe, a być może także niewygodne. Chciał również, aby to dzieło było jak najbardziej użytkowe, przeznaczone do celów edukacyjnych. Diakon zachował numerację ksiąg, jednak hasła na literę P, które pierwotnie u Festusa rozłożone były na dwie księgi, zamknął w jednej, a więc jego streszczenie ma ich dziewiętnaście. Są one także krótsze z powodu nie tylko usunięcia niektórych haseł, lecz także z powodu bardzo ogólnego streszczenia objaśnień każdego hasła. W liście do Karola Wielkiego, który jest również wstępem do wyciągu, Diakon zaznacza, co zawiera to dzieło. Miało ono dostarczyć w łatwy sposób wiedzę królowi nie tylko na temat etymologii i znaczenia wyrazów *civitatis Romuleae*, lecz także topografii, obrzędów religijnych i zwyczajów życia codziennego rzymskich pogan¹⁶.

Jak już zostało wspomniane, streszczenie Festusa nie przetrwało w całości. Jedyne zachowane manuskrypty pochodzą z XI wieku n.e.¹⁷ (prawdopodobnie został spisany w Rzymie) i funkcjonuje pod nazwą *Farnesianus*, od nazwiska kardynała Ranuccio Farnese (1530–1565), sprawującego pieczę nad biblioteką,

¹³ O szkodziu, jaką wyrządził Festus, pisze obszernie Henry Nettleship, *I. Verrius Flaccus*, „American Journal of Philology”, The Johns Hopkins University Press 1880, s. 253–270.

¹⁴ Por. Sexti Pompei Festi *op. cit.* (ed. C.O. Müller), s. 181: „*Occare, et occatorem Verrius putat dictum ab occaedendo, quod caedat grandis globos terras: cum Cicero venustissime dicat ab occaecando fruges satas*. Por. *ibidem*, s. 202: *Orcum quem dicimus, ait Verrius ab antiquis dictum Uragum [Urgum], quod et u. litterae sonum per o. efferebant; per c. litterae formam nihilominus g. usurpabant. Sed nihil affert exemplorum, ut ita esse credamus: nisi quod his [is] deus maxime nos urgeat*”.

¹⁵ Zob. F. Lindemannus, *Praefatio tomi secundi [w:] Corpus Grammaticorum Latinorum Veterum (CGLV)*, collegit, auxit, recensuit ac potiore lectionis varietatem adiecit Fridericus Lindemannus, sociorum opera audiat, t. II, pars I: *Pauli Diaconi excerpta et Sex. Pompeii Festi fragmenta continens*, Lipsiae 1832, s. IX.

¹⁶ Zob. Paulus [w:] Sexti Pompei Festi *op. cit.* (ed. C.O. Müller), s. 1.

¹⁷ Przepisywaniem tego leksykonu zajął się również filozof i humanista Lorenzo Valla (1406–1457), jednak jego pracę przerwała śmierć i rękopis pozostał niekompletny.

w której znajdował się ten rękopis, w dzisiejszym Neapolu¹⁸. Miał on go otrzymać w spadku po zmarłym kardynale Miguel'u da Silva (1480–1556)¹⁹. Prawdopodobnie rękopis trafił do Neapolu z Dalmacji, gdzie został znaleziony przez Maniliusza Rallusa (1447–1523) – z pochodzenia Greka, duchownego rzymskokatolickiego. Pożyczył on tekst humaniście Pomponiuszowi Leto (1428–1498), który nie tylko opatrzył rękopis licznymi uwagami, ale także zachował ósmy, dziesiąty i szesnasty kwaternion dla siebie²⁰. Antonio Agustin porównał ten manuskrypt do żołnierza, którego towarzysze zostali pokonani i zmasakrowani, który pełza na oślep z połamanymi nogami, który ma pokaleczony nos, wydlubane oko i złamane jedno ramię²¹. W rzeczywistości wyciąg Festusa przetrwał tylko w połowie. Wszystkie hasła do litery M zostały stracone, a zewnętrzne krawędzie każdej strony wypalono. Z tego powodu treść z pierwszej kolumny ogranicza się często do kilku liter, natomiast dokończenie zazwyczaj znajduje się w drugiej kolumnie tekstu, lecz trudno ustalić, czy jest to kontynuacja myśli, czy też już zupełnie inne hasło. Pozostałości dzieła otrzymał Aldo Manuzio (1450–1515), który, według Agustina, jako pierwszy podjął się próby połączenia resztek dzieła Festusa z zachowanym w pełni streszczeniem Pawła Diakona. Nie jest to jednak prawdą. We wstępie do wydania leksykonu Festusa Müller wspomina, że po raz pierwszy został on wydany w 1500 roku w Mediolanie przez Giovana Battistę Pio (1460–1540). Zestawienia zaś kodeksu Festusa i streszczenia Pawła Diakona dokonał mediolański drukarz Gabriel Conagus. Manuzio zebrał te wydania w *Cornucipiae* Niccolò Perotti'ego w 1513 roku²². Były jednak one niekompletne i zawierały niemało błędów. Wiele fragmentów zostało pominiętych albo zupełnie zmienionych.

Pierwszym wydaniem zawierającym wszystkie zachowane fragmenty Festusa, zestawione ze streszczeniem Diakona było wydanie Antonio Agustina opublikowane w 1559 roku w Wenecji. Znajdowało się w nim również opracowanie zachowanych fragmentów dzieł Weriusza (u innych autorów). Agustin we wstępie wyjaśnia, co zostało zrobione:

Nos hoc amplius fecimus, quod illi neglexerunt; ut lectores admoneremus, quae Festi, quaeque Pauli essent. Omnia quoque fragmenta Festi describi curavimus; ne quid desiderari posset, in quibus interpretandis quam posuerimus, ex his, quae in commentariis adscripsimus, iudicare lector possit²³.

¹⁸ Zob. A. Agustin, *op. cit.*, I iij.

¹⁹ Zob. F. Lindemannus, *op. cit.*, s. X.

²⁰ Zob. A. Agustin, *op. cit.*, I ij.

²¹ *Ibidem*: „Unus adhuc liber extabat totius cladis superstes; sed qualis victis commilitonibus et occisione occis, miles truncis naribus, altero oculo effoso, mutilo altero brachio, cruribus fractis repit alicunde”.

²² Zob. *ibidem*; por. C.O. Müller, *Praefatio* [w:] Sexti Pompei Festi *op. cit.* (ed. C.O. Müller), s. XXXVI.

²³ A. Agustin, *op. cit.*, I iij: „My to wspanialszym uczyniliśmy, co owi zaniedbali; ponieważ czytelnikom przypominamy te [hasła], które są Festusa i Pawła. Wszystkie także fragmenty Festusa

Edycja leksykonu bez wątplenia jest o wiele bardziej zaawansowana. Agustin opatrzył wydanie obszernym wstępem, opisując historię leksykonu i jego autorów. Informuje on również czytelnika, który fragment należy do Festusa, a który pochodzi ze streszczenia Diakona. Korzystał on bezpośrednio z jedyne go zachowanego po dziś dzień kodeksu, znajdującego się w bibliotece kardynała Farnese. Z wcześniejszego opisu wynika, że manuskrypt był bardzo uszkodzony. W opisie zwraca uwagę także na kilka szczegółów. Między innymi, że każda litera alfabetu odpowiada jednej księdze, z wyjątkiem haseł na literę P, które zamknięte były w dwóch księgach²⁴, a także, że na marginesach tekstu, przy niektórych fragmentach widniała litera R, oznaczająca *require*, co wskazywało na potrzebę sprawdzenia i zbadania tych miejsc²⁵. Agustin odtworzył całość kodeksu nawet tam, gdzie tekst był uszkodzony, wystąpił błąd kopisty lub znajdowały się jakieś nic niemówiące symbole i skróty, a to, co zostało wypalone przez ogień, wykropkował²⁶. W wydaniu umieścił również *Notarum explanatio*, tłumacząc czytelnikowi symbole, których użył w celu zaznaczenia tego, co zostało skorygowane. Zestawienie pozostałości leksykonu Festusa ze streszczeniem Diakona pozwoliło Agustinowi porównać oba teksty, a także uzupełnić brakujące fragmenty istniejącymi fragmentami z dzieła Diakona. Odnotował także kilka interesujących uwag:

- Festus dla opisu obrzędów religijnych używa czasu teraźniejszego, gdy Diakon w tych fragmentach używa *imperfectum*²⁷.
- Diakon dodaje w streszczeniu swoje hasła i cytaty. Przykładem tego jest cytowanie I Listu do Rzymian świętego Pawła²⁸.
- Diakon używa słowa *camisia*, które nie funkcjonowało w starożytności²⁹.
- W streszczeniu znajduje się cytat z Marcjalisa, którego nie cytuje Festus, a więc został on dodany przez Diakona³⁰.

staliśmy się przepisać; w te, które istotnie mogły być uszkodzone, włożyliśmy wiele trudu, żeby skomentować, a te, które dopisaliśmy w komentarzach, czytelnik może ocenić” (przekł. K. Kuszewska).

²⁴ Zob. *ibidem*.

²⁵ Zob. A. Agustin, *Annotationes in Festum* [w:] *M. Verrii Flacci quae extant...*, [hasło] *Ruspari*.

²⁶ Zob. A. Grafton, *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship*, Oxford 1983, s. 141.

²⁷ Zob. A. Agustin, *Annotationes in Festum...*, [hasło] *Acerra*.

²⁸ Zob. Paulus, [hasło] *Barbari*, s. 36.

²⁹ Zob. A. Agustin, *Annotationes in Festum...*, [hasło] *Supparus*: „*Camisiam dixisse Festum non arbitror, ut nec minare: licet utroque verbo Paulus utatur*”. Por. Iosephi Scaligeri Iulii Caecaris F. *Castigationes, Recognitae auctae* [w:] *M. Verrii Flacci quae extant et Sex. Pompei Festi De verborum significatione libri XX*, Lutetiae 1576, s. CCI, [hasło] *supparus*: „*Camisiam usurpat Paulus, verbum suae aetatis, ac suorum hominum elegantia dignum. Cama est barbarum vocabulum: id significat lectum. Hodieque in idiotismo suo retinent Hispani. Camas enim lectos vocant. Ab eo tunicam lineam nocturnam vocarunt Camisiam. Aucotr Isidorus, et ipse homo Hispanus*”.

³⁰ Zob. *ibidem*, [hasło] *Vespae*; por. Paulus, [hasło] *Vespae*, s. 369.

• Zdarza się, że Diakon w swoim wyciągu błędnie interpretuje hasła Festusa³¹.

W wydaniu Agustina istotny jest również porządek alfabetyczny haseł. Dzieło Weriusza oraz streszczenia Festusa i Diakona miały zachowany porządek, jednak ograniczał się on tylko do pierwszej litery alfabetu. Komentator leksykonu ułożył natomiast hasła według ścisłego porządku alfabetycznego, a więc nie tylko zebrał w całość zniszczony leksykon z wyciągiem z dzieła Diakona, ale również go uporządkował.

Agustin przygotował pierwsze wydanie, któremu nadał bardzo użyteczną formę. Opatrzył je aparatem krytycznym, komentarzami (*annotationes*), w których dał odniesienia do innych fragmentów tekstu lub do innych autorów starożytnych. Wyjaśnił w nich także znaczenie wielu terminów z zakresu prawa i religii znajdujących się we fragmentach leksykonu Festusa.

W roku 1575 w Paryżu Joseph Scaliger (1540–1609) opublikował przedruk wydania Agustina wraz ze swoim komentarzem krytycznym (*castigatio*) i swoimi objaśnieniami. We wstępie Scaliger przyznaje, że opierał się tylko na tym wydaniu, ponieważ nie dysponował innymi materiałami:

Itaque hominis prodigiosos errores, atque crassam ignorantiam deteximus, quatenus sola coniectura negotium confecimus. Eo enim unico praesidio usi sumus usque ad undecimum librum: a quo fragmenta incipiunt, quae beneficio probissimi, atque eruditissimi viri Antonii Augustini, Episcopi Ilerdensis, edita sunt. Ea eiusmodi sunt, ut in illis fundamenta quidem ac rudereta priscorum aedificiorum agnoscas, ita tamen, ut quid in illis fundamentis olim inaedificatum fuerit, facilius divinare possis quam aedificium ipsum a fundamentis excitare³².

Celem jego *Castigationes* było między innymi wzbogacenie francuskich badań nad wczesnym prawem rzymskim³³. Scaliger jednak zrobił znacznie więcej. Już za młodu przejawiał pewnego rodzaju geniusz filologiczny. W Paryżu studiował filologię klasyczną, jednak po dwóch miesiącach zrezygnował, gdyż stwierdził, że studia te nie są wystarczające. W ciągu dwóch tygodni sam miał przeczytać eposy Homera, na podstawie których stworzył dla siebie gramatykę grecką, a w ciągu kolejnych czterech miesięcy przeczytał i przeanalizował

³¹ Zob. Sexti Pompei Festi *op. cit.* (ed. C.O. Müller), [hasło] *Municipalia sacra*, s. 157; por. Paulus, [hasło] *Municipalia sacra*, s. 156.

³² Josephi Scaligeri Iulii Caecaris F. *op. cit.*, s. iiii: „I tak odkryliśmy straszne błędy człowieka (mowa o Diakonie), a także wielką niewiedzę, wobec tego utworzyliśmy pracę [posługując się] jedynie domysłem. Użyliśmy bowiem tej jedynej pomocy aż do jedenastej księgi; od tej zaczynają się fragmenty, które zostały wydane dzięki uprzejmości najzaciejszego i najbardziej wykształconego męża, Antonio Agustina, biskupa Ilerdy. Te są takiego rodzaju, że zapewne rozpoznasz w owych fundamenty i ruiny starożytnych budynków, przeto jednak, żebyś w owych fundamentach to, co kiedyś zostało przebudowane, mógł łatwiej odkryć niż odbudować sam budynek z fundamentów” (przekł. K. Kuszewska).

³³ Zob. *ibidem*.

wszystkie pozostałe dostępne ówczesnie greckie utwory³⁴. Tak wybitny umysł nie mógł przejść obojętnie obok tylu braków w tekście, które Agustin zaznaczał przez wykropkowanie. Scaliger jako pierwszy podjął próbę rekonstrukcji brakujących części tekstu poprzez zwrócenie uwagi na to, co przepisał Diakon oraz poprzez wnikliwą analizę tekstów autorów starożytnych. Krytycznie odniósł się także do niektórych etymologii wyrazów, które podał Festus, a na które nie zwrócił uwagi Agustin. Takim przykładem może być hasło *Aurum*. Festus powołuje się na opinię Hippokratesa³⁵: *Hippocrates medicus de nomine inventoris id dictum putat, quem vocitatum ait Aurion*³⁶. Jest to mało prawdopodobne, że ten grecki lekarz znał dobrze gramatykę łacińską. Zauważa tę nieprawidłowość Scaliger, pisząc, że jest to etymologia wyprowadzona przez Hysikratesa – greckiego historyka i gramatyka mieszkającego w Rzymie³⁷: *Male citatur Hippocrates. Legendum enim Hysicrates, qui a Varrone et Gellio Lib. XVI citatur scripsitque de Romanis vocibus, quae a vetere lingua Graeca deriuantur*³⁸. Prawdziwy zaś popis wykształcenia, inteligencji i kreatywności Scaligera możemy dostrzec w rekonstrukcji tekstu Festusa. W takim stanie pozostawiał wybrakowane fragmenty Agustin:

...III. kalen.....uae nuptae.....trum inclucisce.....es esse indica.....uces belli ge.....e remp.ges.....³⁹.

Ten sam fragment Scaliger rekonstruuje z podaniem źródła w następujący sposób:

Nonarum, Iduum, Kalendarum postridie, item ante IIII Kalendas, Nonas, Idus novae nuptae tempus atrum incluciscere observatu est quoniam atri hi dies esse iudicati sunt decreto Pontificum. quod quotiescunque Ro. duces belli gerendi gratia his diebus supplicaverunt, male Remp. gessere⁴⁰.

Należy zaznaczyć i przypomnieć, że Scaliger korzystał tylko z wydania Agustina, który w żaden sposób nie odniósł się do lakun w tekście, a wykropkowanie stosowane przez niego było losowe. Najczęściej wprowadzał kilka znaków, które nie wskazywały, ilu liter lub słów prawdopodobnie brakuje. To pozwoliło Scaligerowi na pewnego rodzaju swobodę w dążeniu do uzyskania jak najlepszego efektu.

³⁴ Zob. A. Grafton, *op. cit.*, s. 102–103.

³⁵ Żaden z wydawców i komentatorów nie sugeruje, że mogła to być interpretacja Diakona.

³⁶ Paulus, [hasło] *Aurum*, s. 8–9.

³⁷ Zob. *The Oxford Classical Dictionary*, ed. S. Hornblower, Antony Spawforth & Esther Eidinow, Oxford University Press, Oxford 2012, s. 718.

³⁸ Iosephi Scaligeri Iulii Caecaris F. *op. cit.*, s. XXVI.

³⁹ A. Agustin, *Annotationes in Festum...*, s. CCV.

⁴⁰ Iosephi Scaligeri Iulii Caecaris F. *op. cit.*, s. CXII; *vide Gellium lib. V. cap. XIII i Macrob. lib. I Saturnal.*

Bez wątpienia *Castigationes* Scaligera, z których korzystali kolejni komentatorzy i wydawcy, otworzyły nowe możliwości do pracy nad tekstem leksykonu.

Codex Farnesianus został ponownie zbadany i wydany w 1581 roku w Rzymie przez Fulvio Orsino (1529–1600), który miał do niego łatwy dostęp, ponieważ był zatrudniony jako bibliotekarz kardynała Farnese. Jego rola sprowadziła się do oczyszczenia kodeksu z notatek Pomponiusza Leto i przepisania treści tak, aby jedna kartka odpowiadała jednej kolumnie tekstu. Sam Orsino miał przyznać się, że uzupełnił także lankuny o treść, jaką zaproponował Scaliger w swoim wydaniu, wnosząc od czasu do czasu własne pomysły. W ten sposób publikacja Orsino stała się lepsza i wygodniejsza w użytkowaniu niż wydanie Scaligera (*saepe lauream huic detractam illi immerito imposuerant*⁴¹), za co ten miał mieć pretensje do Orsino o kradzież pomysłu⁴². Warto również wspomnieć, że skoro Orsino pracował bezpośrednio z kodeksem farnesiańskim, zachował także oryginalny układ alfabetyczny. Dla porównania tak przedstawia się hasło u Orsino, które pojawiło się wyżej:

Nonarum postridie, Id-uum kalendarum dies alieni habentur. item no-vae nuptae a.d. IIII kalend.nonas, Idus diem at-ru inlucescere quoniam decreto Pontificum atri hi dies esse iudicati sunt, quotiescunq[ue] Romani du-ces belli ge-rendi gratia his dieb. supplicavere, male remp. gessere⁴³.

Należy zwrócić uwagę na to, że oddziela on tekst rekonstruowany od tego, co zachowało się w manuskrypcie. Poza tym uzupełnia lankuny o taką treść, którą proponował Scaliger, ale także zdarza się, że w niektórych hasłach wstawia swoje propozycje⁴⁴.

Wydania Orsino i Agustina opublikował ponownie Denis Godefroy (1548–1622) w zbiorze pod tytułem *Corpus Auctorum Linguae Latinae*, w którym zamieścił także swoje *notae in Festum*⁴⁵. Poza tymi wydaniem, które zawierały także zachowane fragmenty Weriusza, w korpusie uwzględniono m.in. zachowane księgi *De lingua Latina* Warrona, XIX ksiąg *De compendiosa doctrina* Noniusza Marcellusa i *Origines* Izydora z Sewilli.

Po raz kolejny leksykon został wydany w Paryżu w 1681 roku pod tytułem *Sex Pompei Festi et Mar. Verrii Flacci de V.S. lib. XX notis et emendationibus illustravit in usum serenissimi Delphini* przez komentatora André Dacier'a (1651–1722).

⁴¹ C.O. Müller, *op. cit.*, s. XXXVII.

⁴² *Scaligeriana sive excerpta ex ore Iosephi Scaligeri*. Per FF. PP. editio secunda Auctior et Emendatior. 1669, s. 138.

⁴³ Sexti Pompei Festi *De verborum significatione fragmentum*. Ex vetustissimo exemplari Bibliotheca Farnesiana descriptum. Scheae quae Festi Fragmento detractae apud Pomponium Laetum extabant. Ex Bibliotheca Fulvi Ursini [w:] *Corpus Auctorum Linguae Latinae* cum notis Dionysii Gothofredi I.C. Accessit index generalis in auctores predictos omnes, Lugdunum 1585, s. 135.

⁴⁴ Por. *ibidem*, [hasło] *Nautiorum familia*, s. 128, por. *M. Verri Flacci quae extant et Sex Pompei Festi De verborum significatione...* (ed. I. Scaliger), [hasło] *Nautiorum*, s. CVII.

⁴⁵ Uwagi dotyczyły przede wszystkim *ius civile*, ale nie uchodzą one za pomocne (C.O. Müller, *op. cit.*, s. XXXVIII).

Wydanie zostało powtórzone w 1692 roku oraz w 1699 i 1700 roku w Amsterdamie. Te dwa ostatnie rozszerzono o uwagi i komentarze Agustina, Scaligera i Orsino. Jak sam Dacier zaznacza, pracę tę kierował do ówczesnego *dauphin* Francji, Ludwika Burbona. Wydanie to było *de facto* zbiorem prac trzech głównych komentatorów z XVI wieku. Zostało ono jednak ułożone w taki sposób, żeby czytelnik mógł od razu porównać tekst i odnieść się do komentarza i uwag dotyczących danego hasła, które znajdują się zaraz pod tekstem. Zachował także ścisły porządek alfabetyczny według wydania Agustina, a wszelkie lakuny, które ten pozostawił, Dacier uzupełnił o propozycje Scaligera i Orsino. Przykład, którego użyliśmy do porównywania, wygląda tak samo jak u Orsino, z wyjątkiem skrótu od *republicam*. Dacier bowiem daje skrót '*rempub.*', traktując dodane '*-ub.*' tak, jakby znajdowało się w manuskrypcie, co świadczy o braku konsekwencji⁴⁶. Warto dodać, że Dacier w swoich komentarzach podąża za istniejącymi już uwagami wcześniejszych komentatorów, ale również czasami je rozszerza lub zmienia. W tym przykładzie Scaliger odniósł czytelnika do V księgi rozdziału XIII dzieła Geliusza. Dacier natomiast poprawił Scaligera, wskazując w wydaniu z 1681 roku na rozdział XVII⁴⁷. Widać zatem, że nie przepisywał niewolniczo wszystkich uwag i komentarzy. Trudno ustalić, dlaczego w wydaniu z roku 1700 pojawia się odesłanie do rozdziału XIII, tak jak sugerował Scaliger. Prawdopodobnie niektóre „nieprawidłowości” zostały poprawione przez holenderskich edytorów. Ten egzemplarz doczekał się swojego przedruku w 1826 roku w Londynie; jego wydawcą był Abraham John Valpy (1787–1854).

Ostatnie wydania są powszechnie znane, to właśnie z nich obecnie korzystają badacze starożytności. Niemniej wypada i o nich powiedzieć kilka słów.

W roku 1832 w Lipsku Fryderyk Lindemann (1792–1854) wydał drugi tom zbioru *Corpus Grammaticorum Latinorum Veterum* w całości poświęcony leksykonowi *De verborum significatu*. Jest to wydanie krytyczne, zachowujące pierwotny układ alfabetyczny dzieła, oparte na publikacji Orsino. Lindemann najpierw prezentuje całe streszczenie Diakona, a dopiero po nim zachowane fragmenty Festusa z notatkami Pomponiusza Leto. W tym zbiorze osobno zawarł również komentarze wcześniejszych wydawców do poszczególnych haseł leksykonu (zarówno u Diakona, jak i u Festusa).

Najwięcej na temat samego leksykonu, jak i na temat wydań możemy dowiedzieć się z opracowania wydanego w Lipsku w 1839 roku przez Karla Otfrieda Müllera (1797–1840). Rozszerzył on o wyciąg Diakona opracowanie i wydanie zachowanych fragmentów streszczenia Festusa z 1838 roku, którego autorem był francuski filolog Emil Egger⁴⁸ (1813–1885). Müller również zachował oryginal-

⁴⁶ Zob. Sextus Pompeius Festus, *De verborum significatione: libri 20*, ed. A. Dacier, Huguetan 1700, s. 281. Podobnie w innych wydaniach.

⁴⁷ Auli Gelli Luculentis simi scriptores *Noctes Atticae*, Lugduni 1542.

⁴⁸ *M. Verri Flacci Fragmenta post editionem augustinianam denuo collecta atque digesta Sexti Pompei Festi fragmentum ad fidem Ursiniani exemplaris recensitum subjecit aliorum suisque*

ny układ alfabetyczny. Jego wydanie zostało opatrzone aparatem krytycznym i komentarzami, bazującymi na poprzednich komentatorach, ale warto zwrócić uwagę, że nie są one przepisane. Są to głównie odniesienia do dzieł autorów starożytnych, z którymi można porównać dane hasło. Müller zestawiał ze sobą oba streszczenia, dzięki czemu mamy wrażenie spójności całego dzieła. Uzupełnienia natomiast traktował wybiórczo. Podążał najczęściej za tym, co zaproponował Scaliger i Orsino, ale nie wszystkie sugestie przyjmował. Często zaznaczał swoje wskazówki dotyczące brakujących wyrazów.

Zdecydowanie warte uwagi wydanie opublikował w Budapeszcie w 1889 roku Emil Thewrewk von Ponor (1838–1917)⁴⁹. Ten węgierski filolog przygotował je na podstawie swoich badań nad kodeksem farnesiańskim. W 1893 roku przedstawił światu, jak wygląda jedyny manuskrypt streszczenia Festusa, publikując jego zdjęcie w *Codex Festi Farnesianus, XLII tabulis expressus*. Thewrewk swoje wydanie oparł na tej kopii, zestawiając je z wyciągiem Diakona. Nie zawarł w nim ani komentarzy, ani aparatu krytycznego, ani uzupełnień wcześniejszych edytorów.

Ostatnie wydanie, które po dziś dzień doczekało się kilkukrotnego wznowienia, ukazało się po raz pierwszy w 1913 roku w Lipsku za sprawą Wallace'a Martina Lindsay'a (1858–1937)⁵⁰. Opiera się ono na wersji Thewrewka, czyli od haseł na literę M na jednej stronie są zachowane fragmenty Festusa, a na drugiej znajduje się wyciąg Diakona. Lindsay uzupełnił także lanki pozostawione według oryginalnego wyglądu przez Thewrewka. Czynił to na podstawie wydania Müllera, aczkolwiek nie ze wszystkim się zgadzał i nie wszystko uwzględniał. Lindsay ponownie wydał leksykon w *Glossaria Latina iussu academiae Britannicae edita* w części IV⁵¹. Poszerzył tę edycję o komentarz oraz zestawiał hasła Festus i Diakona w ten sposób, żeby jedno następowało po drugim.

Z całą pewnością leksykon jest bardzo trudnym materiałem do badań. Porównując hasła z zachowanych części Festusa ze streszczeniem Diakona, można dostrzec, jak bardzo została skrócona treść i jak wiele cennych informacji przepało na zawsze. Język leksykonu, choć wydaje się mało skomplikowany, to jednak potrafi przysporzyć wielu problemów, zwłaszcza związanych z interpretacją. Jest to spowodowane posługiwaniem się zarówno przez Festusa, jak i Diakona skrótami myślowymi w celu zastosowania jak najbardziej zwięzłego objaśnienia. Bez wątpienia leksykon ten stanowi niezwykle ważne źródło wiedzy na temat historii, prawa, religii, topografii Rzymu. Poza tym jest cenną bazą cytatów z niezachowanych dzieł wczesnołacińskich poetów, dramaturgów, gramatyków, historyków oraz dokumentów prawnych i religijnych.

notulis et indicibus necessariis edidit A. E. Egger, Parisiis 1838 [w:] *Scriptorum Latinorum Nova Collectio* curante A. E. Egger, t. II: *Verius Flaccus et Sex. Pompeius Festus*.

⁴⁹ *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli Epitomei*, ed. Ae. Thewrewk de Ponor, pars 1, Budapestini 1889.

⁵⁰ *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*, ed. W.M. Lindsay, Lipsiae 1913.

⁵¹ *Glossaria Latina iussu academiae Britannicae edita*, t. 4: *Placidus, Festus*, ed. J.W. Pirie, W.M. Lindsay, Paris 1930.